

Cigány identitás- formák változóban

BÁTHORY JÁNOS

A szerző (1949) etnográfus, szociológus. — A Magyar Politológusok Egyesülete „Húsz éve szabadon Közép-Európában” című konferenciáján 2010 novemberében elhangzott előadás rövidített változata.

**A magyarság és
a cigányság közös ügye**

Előjáróban meg kell magyaráznom, hogy miért használom következetlenül hol a „cigány”, hol a „roma” népelnevezést. Tisztában vagyok azzal, hogy az önelnevezés az etnikai identitás fontos része, és az emancipációs mozgalom egy részében a „cigány” szót pejoratív tartalmú gádzsó megnevezésnek tartják, s nem kívánnak időt és energiát vesztegetni arra, hogy azt pozitív tartalommal töltsék meg. Számomra a „cigány” szónak sosem volt az a pejoratív tartalma, amelyet a roma-pártiak feltételeznek, és semmi garanciát nem látok arra, hogy a „roma” szó nem töltődik fel ugyanazokkal a negatív tartalmakkal, amelyeket a gádzsók jelentős része ma a „cigány” szóhoz köt. Egy Dél-Amerikában dolgozó magyar jezsuita mondja a politikailag korrektül elnevezett *campesinó*król (farmerek), hogy „indiánt ma már többé nem szabad mondani, csak kihasználni és megvetni szabad továbbra is”. A cigányok nem jelentéktelen része ragaszkodik a „cigány” elnevezéshez, azt büszkén vállalja, sőt, esetenként kikéri magának a „romázást”. Cigány anyanyelvűek szerint helyesírási gondok is vannak vele, hiszen a „cigány” nem „roma”, hanem „rom” (*Rom som — Cigány vagyok*: ez volt az első magyarországi cigány folyóirat címe). Úgy vélem, ennek a vitának az eldőltét magukra a cigányokra kell bízni, az elnevezés kérdése a cigányság belügye. Magamra nézve azt a néha nehezen követhető szabályt tartom érvényesnek, hogy azt az elnevezést használom, amelyet az aktuális cigány/roma környezet elvár tőlem.

Ugyanakkor cigány–magyar viszonyban az interdependencia olyan mértékű, hogy az identitás egészének kérdését nem utalhatjuk egyszerűen a kisebbség belügye körébe, ugyanis érinti az egész társadalmat. A modernizálódó, jelenleg diffúz szakaszban lévő cigány identitás jelentős mértékben befolyásolja a szintén átalakuló magyar nemzeti identitást is, nem mindegy tehát a magyarok szempontjából sem, hogy a cigány identitás milyen formában, jobban mondva formákban konszolidálódik. Ezt a magától értetődő szempontot azért tartom szükségesnek megemlíteni, mert a cigány politikai aktivisták egy részében az a tévhit él, hogy cigányokat érintő identitás-kérdésekről csak cigányoknak van „joguk” beszélni.

Azt is előre kell bocsátanom, hogy az identitás-problémát nem a mindannyiunk, de főleg a cigányok számára súlyos anyagi jellegű szociális problémák elleplezése céljából hangsúlyozom. Állítom azonban, hogy a jobb szociális helyzet nem eredményez automatikusan harmonikusabb együttélést, az etnikai alapú feszültségek csökkenését. A cigányság szociális helyzetének mérlegelése más megközelítésű előadást kíván.

Az identitás — beleértve az államisággal rendelkező nemzeteket, így a magyart is — folyamatos átalakulásban van, de vannak szakaszai, amelyekre inkább az átalakulás, és olyanok, amelyekre a konszolidáltság a jellemző. Feltételezésem szerint a tradicionálisból modernné alakuló cigány identitásváltási folyamat egybeesik a modernizáltságában is elavult magyar nemzeti identitás átalakulási folyamatával. Számomra — korábban aktív, ma szemlélődő kisebbségpolitikusként — az a kérdés, hogy ez a két folyamat egymással egyeztetve, közös érdekeket keresve, vagy egymással párhuzamosan, külön-külön, illetve versengő modellben, egymás ellenében történik-e?

Szakirodalmi alaptétel, hogy az identitás rendkívül sokféle és változékony, akár közösségek, akár egy személy esetében is. Válgalva a leegyszerűsítés kockázatát, a cigány identitásfejlődés három típusát feltételezem: 1. asszimiláció; 2. etnocentrikus cigány/roma identitásépítés a magyar identitástól való elhatárolódással; 3. cigány–magyar kettős identitás.

1. Asszimiláció

Az asszimilációról a néhai állampárt asszimilációs politikájának felüggesztése óta tilos, jobban mondva politikailag nem korrekt beszélni. Az asszimiláció tényét az erőszakolt asszimilációs politikával egybemosó cigány/roma mozgalmi aktivisták és gádzsó identitásépítő segítők a „jó” társaságból való kizárással büntették azt, aki szerint az asszimiláció nem ördögtől való jelenség, netán kívánatos. A cigányság asszimilációja változó intenzitással Magyarországra jövetelük óta realitás. Egy 1773. évi cigányösszeírás szerint: „Öreg Puczola András, felesége, 2 házas fia Mátyás és Ádám... Ádámnak magyar Asszony felesége, egy fél esztendősi fiatskája. Szántást vetést gyakorolják... Szőlője is vagyon... Ifjú Balog György... Szántást, vetést gyakorol. 5 Pesti mérővel való vetése vagyon, szolgát is tart, e mellett kovács mesterséget is gyakorol. Leánya az oskolát elvégezte.” Okkal feltételezhető, hogy az ilyen családoknak legalább egy része beolvadt a parasztságba, és leszármazottaik nem is tudnak az ősök cigány származásáról, vagy ha tudnak — és ez a lényeg —, nem tulajdonítanak ennek etnikai identitást meghatározó jelentőséget. Közismert az a drámai különbség, amely a cigányság becsült létszáma és a népszámláláson kinyilvánított cigány identitásvállalás között van. Erre sokan azt a dogmatikus magyarázatot adják, hogy a cigányok történelmi okok miatt félnek cigány voltuk deklarálásától, valamint a társadalmi előítéletek miatt rejtik el valódi identitásukat, vagy nem tudnak különbséget tenni az etnikai hovatartozás és az állampolgárság között. Feltételezhető azonban, hogy a magukat magyarnak mondóknak legalább egy része annak is tartja magát, amit mond: magyarnak. Mélyebb beszélgetésekben az asszimiláció kérdését tabusító cigány vezetők is

Több évszázados
realitás

elismerik, hogy ez a jelenség létezik, de elítélik, zsákutcának, a cigány közösség elárulásának tartják. Nem csak ők. Korábbi államelnökünk több ízben is felszólította cigány polgártársainkat, hogy ne asszimilálódjanak, vállalják cigány identitásukat. Bizonyára azt kívánta jelezni, hogy nem szükséges asszimilálódniuk ahhoz, hogy a társadalom egyenrangú polgárként befogadja őket. A nyilatkozatoknak mégis volt olyan üzenete, mintha az államfő az „igazi”, cigány identitásukat vállaló honfitársainkat értékeesebb állampolgároknak tartaná, mint azokat, akik magukat származásuktól függetlenül magyarnak tartják; mintha a társadalmi megbecsülésért valamilyen extra „cigányságteljesítményt” kellene nyújtaniuk. Itt jegyzendő meg, hogy egy nemzeti vagy etnikai közösségből való kilépés éppolyan emberi jog, mint az abban való megmaradás.

Sikeres és sikertelen asszimiláció

Az asszimilációval nem akkor van baj, ha sikeres, hanem akkor, ha sikertelen. Az eredeti közösségből kilépő egyén nem találván befogadásra marginalizálódik, és ennek következményei egyik közösségnek, de magának az egyénnek sem szolgálja a javát. Nem tagadható, hogy a mai magyar társadalom befogadási készsége különböző okok miatt alacsony. Még az a kérdés is felvethető, hogy a cigányságot mint etnikai közösséget vajon belső kohéziója, közös kultúrája tartja-e inkább össze, vagy a többségi társadalom befogadási készségének alacsony szintje mint külső meghatározó tényező? Szolgáljon vigaszul az a tény, hogy az országban rengeteg ellenkező példa is van. Sok településen cigányok és magyarok különösebb konfliktusok nélkül békében élnek egymással, gyakori közöttük a vegyes házasság, és ez is kedvez a spontán asszimilációnak. A tudomány ezzel nem foglalkozik eleget, részben azért, mert létezik egy tudományos előítélet a többségi társadalom általános cigányellenességéről, az asszimiláció negatív jelenségeként történő felfogásáról, másrészt pedig azért, mert a „normális” jelenségek nemcsak a sajtó, hanem a kutatás számára is érdektelenebbek.

Kényszer és befogadási készség

Az asszimilációnak mint pozitív jelenségnek a felvetésétől nemcsak a roma mozgalom képviselői és támogatói idegenkednek, hanem a magyar nemzeti közösségért, főként a határon túl élő nemzetrészekért aggódók is, gondolván, hogy a magyarországi cigányság asszimilációja irányában nyitottak a határon túli magyarok asszimilációját is ugyanilyen nyitottan, közömbösen nézik, netán kívánatosnak tartják. Ez tévedés! Egyrészt két különböző szituációról van szó. A határon túli magyarok esetében még mindig inkább jogi, politikai, gazdasági presszió, esetenként fizikai erőszakon alapuló asszimilációs kényszerről beszélhetünk, semmint önkéntes asszimilációról. Másrészt teljesen legitim minden nemzeti közösségnek, így a magyarnak is az a törekvése, hogy természetes asszimiláció útján erősödjék, de ő maga ne szenvedjen el asszimilációs veszteséget. Ez kétségtelenül egyfajta versengést jelent a nemzeti közösségek között, amelynek megvannak a nemzetközileg elfogadott jogi, politikai és morális szabályai. Nem keverhető össze a szereteten, türelmen, nyi-

tottságon alapuló befogadási készség a féltékenységen, önzésen, agresszivitáson, gyűlöleten alapuló asszimilációs kényszerrel.

Az etnikai származás jelentőségének eltúlzói is egyfelől az etnocentrikus roma mozgalom, másfelől a magyar nemzeti fundamentalisták közül kerülnek ki. Az etnikai származásnak és az antropológiai jegyeknek van ugyan szerepe a nemzeti identitásban, de korántsem meghatározó jelleggel. Nincs komolyan vehető tudományos álláspont, amely ennek az ellenkezőjét állítaná. Ez az identitást tárgyaló diszciplínákban — etno-szociológia, kulturális antropológia, néprajz — első félév első tanóráiban oktatott szakirodalmi alaptétel.

Negatív hatások

Az asszimiláció rehabilitálási kísérletét követően szót kell ejteni annak valóban negatív hatásairól is. Legelőször is nyilvánvaló, hogy a viszonylag jól képzett, középosztálybeli vagy afelé mobil fiatal cigányok beolvadása nagyobb veszteség a kisebbségi közösségnek, mint amekkora nyereség — mert nyilvánvalóan nyereség — a többségnek. Az évtizedek óta tartó integrációs erőfeszítések kudarcának egyik oka éppen az, hogy a sikeresen integrálódók jó része eltűnik a kis magyar olvasztótégelyben (és egyben a felületes survey-típusú szociológiai vizsgálatok látószögéből is kiesnek). Még a jó szándékú, befogadói hajlandóságú többségekre is jellemző az a következtetlenség, hogy egyfelől kívánatosnak tartják az asszimilációt, másfelől azt várják el a sikeres mobilitási pályát befutó cigányoktól, hogy vállaljanak felelősséget saját népük felemelkedéséért. Nyilvánvaló, hogy ez oktalan elvárás, hiszen felelősségvállalás csak cigány identitásukat megőrző, a kisebbségi közösség szolidaritási hálójában megmaradó egyénektől várható el. További probléma, hogy az asszimiláció feltételezhetően inkább az etnikai kötődés szempontjából semleges mobilitási pályát befutó egyénekre jellemző, azaz műszaki, vállalkozói, szolgáltatási stb. területeken tevékenykedők körében. Az identitásőrzők többsége mozgalmi vezető, főállású identitásépítő, emberjogi harcos, szociológus, politológus, de legalábbis szociális munkás vagy művész kíván lenni, miközben ezek a pályák munkaerő-piaci szempontból túltelítettek. A munkanélküli humán végzettségű fiatalok tömege, óvatosan fogalmazva, nem optimális egy stabilitásra törekvő, irányított társadalmi reform szempontjából. (A jelenséget a magam számára ideiglenesen „palesztinizálódási effektusnak” neveztem el.) Más szavakkal: a cigány identitásukat és közösségi kapcsolataikat megőrző mérnökök, szakmunkások, közgazdászok, egészségügyi szakemberek, vállalkozók, szolgáltatók, pedagógusok stb. jelenléte jótékony hatást gyakorolna mind az emancipációs mozgalomra, mind általában a közéletre, mind pedig a többségi közvéleményre. Nem mindegy, hogy az átlag többségi a tanult cigányt a családtagját gyógyító orvosként, házát tisztességes árért jó minőségben felépítő szakemberként ismeri-e meg, vagy a „cigányellenesség”, „nacionalizmus”, „rasszizmus” bunkójával hadonászó bajkeverő mozgalmárként.

2. *Etnocentrikus cigány/roma identitásépítés a magyar identitástól való elhatárolódással*

Az asszimiláció útján járókéval szemben erősödő identitásépítési modellként jellemezhető a magyar identitástól elhatárolódó etnocentrikus cigány/roma identitásmozgalom. Lényege, hogy a magyar nemzethez való viszonyt pusztán állampolgári jogviszonyként értelmezik, érzelmileg és kulturálisan kizárólag a cigánysághoz tartoznak, legalábbis az identitásépítés deklarált céljairól beszélve. Változatainak skálája a tanulatlan cigány ember tradicionális etnocentrizmusától az értelmiség tudatos identitás-tervezéséig, identitás-építéséig terjed. Jelenléte és erősödése érthető, és még többségi szempontból is respektálható, annak ellenére, hogy vannak nyugtalanságra okot adó vonásai. Jellemzője, hogy az ország bonyolult, sokdimenziós társadalmi struktúráját egy mitikus magyar–cigány ellentétre szűkíti le, amelynek közepette a magyar elnyomás alatt élő cigányoknak egyfajta felszabadító harcban kell kivívniuk jogukat. Ebbe a felfogásba belefér a magyar politikai nemzethez tartozás vállalása a kulturális nemzettől való elhatárolódással egyidejűleg.

„Magyar” vagy „magyarországi”?

Még a rendszerváltás hajnalán vita volt azon, hogy a „nemzetiségi” státuszra igényt tartó szervezetet „magyar” vagy „magyarországi” jelzővel illessék-e? Az utóbbi győzött, azzal az indoklással, hogy „mi nem vagyunk magyarok, mi cigányok vagyunk”. Még a 80-as évek elején történt, hogy e sorok írója túlbuzgó ifjúként a cigány–magyar megbékélésről, egymásra utaltságról, sorsközösségről beszélt az első cigány értelmiségi generáció egyik „nagy öregjével”. Beszélgetőpartnerem lesajnáló mosollyal kifejtette, hogy „nincs értelme sorsközösségről beszélni, mert a magyar egy pusztuló faj, Nándorfehérvár óta folyamatosan csak csatát veszít, a Kárpát-medencében folyamatosan visszaszorul, a cigányokkal való demográfiai versenyt elveszti, hosszabb távon nincs jövője. Különb is, olyan, hogy magyar, nincs, itt mindenki vagy sváb, vagy szlovák, vagy zsidó ősöktől származik...” Ez a szöveg azóta vándormotívumként terjed a politikai folklórban, nem ritkán gádzsó támogatással. Másik illusztrációm egy, a mai kormánnyal baráti viszonyban lévő cigány szervezet nagygyűléséhez kapcsolódik. Az előzetes elképzelések szerint magyar és cigány zászlók fele-fele arányban díszítették volna a termet. Az elnökség azonban leszedette a magyar zászlókat, azzal a már idézett mondattal, hogy „mi nem vagyunk magyarok, mi cigányok vagyunk”. A mindennapi kommunikáció szintjén gyakoriak cigányok részéről azok a kijelentések, amelyeket a „cigányellenesség” minősítési jogát monopolizáló „pc-csőszők” kritériumai szerint bátran „magyarelles”-nek lehet minősíteni. Az enyhébbek közé számítanak a „csak eggyel legyünk többen, mint a magyarok...” kezdetű fenyegetés változatos formái. Ezzel a nyelvi

toposszal a múlt század hetvenes éveiben találkoztam először. Igaz, hogy ugyanebből az időből szép csokrot lehetne összeállítani a cigányokat sértő és fenyegető többségi nyelvi toposzokból is. (Erre mondják faluhelyen: „a verekedés úgy kezdődött, hogy a sógor visszaütött”.) De tartozunk az igazságnak azzal, hogy a magyarokat ellenséggként lefestő cigány etnikai fundamentalizmus szervezett formában jó húsz évvel megelőzte a Kurucinfo-típusú szervezett nemzeti fundamentalizmust. Más kérdés, hogy az utóbbi ostobaságát vagy cinizmusát, kontraproduktív, nemzeti kohéziót bomlasztó kártételét semmi sem menti.

A roma identitásmozgalom komoly nemzetközi támogatást élvez. Európa fejlettebbik nyugati részében állami és önkormányzati költségen karavánhelyek hálózatát hozták létre számukra. A tetszetős „multikulti” köpönyeg alól azonban időnként kivillan az elzárkózás lólába: a romák csak énekeljenek, táncoljanak, folytassák hagyományos vándorló életmódjukat, de közénk ne jöjjenek! Az elzárkózás és kirekesztés gyakran ölti fel a „másság tisztelete” álruháját.

A nemzetközi cigányszervezet a hatvanas években fogadta el a „Romanestan is in our soul” (Haza a magasban?) jelmondatot a cigány területi állam gondolatának felvetésére válaszul. ET, EU, EBESZ és ENSZ berkekben ma ez a „transznacionális roma nemzet” terminológiában köszön vissza.

3. Cigány–magyar kettős identitás

A harmadik feltételezett identitásforma a cigány–magyar (vagy ha úgy tetszik, magyar–cigány) kettős identitás. Lényege az, hogy e kettős identitás magyar párja több mint a politikai nemzethez kötődő jogviszony: kulturális és érzelmi kötődés is egyben. Péli Tamás cigány festő fejezte ezt ki legjobban: „Két aranypántot viselek a homlokomon, egyik a cigányságomat jelenti, másik a magyarságomat.” Szintén identitást jelző nyelvi toposz: „Nem fele-fele arányban vagyok cigány és magyar, hanem 100 százalékgig cigány és 100 százalékgig magyar.” A jelenség nem egyedi és nem értelmiségi konstrukció: egyszerű cigány emberek sokaságától hallani: „cigány is vagyok, magyar is vagyok”. Nem tagadom, hogy magyarként ezt a cigány identitásformát találok optimálisnak.

Kérdés, hogy van-e esélye hosszú távon fennmaradni, és mind az asszimilációval, mind az etnocentrikus cigány identitással szemben meghatározóvá válni? Vannak ellenérvek. Evidencia ugyan, hogy a többes identitás (*multiple identity*) természetes, sőt kívánatos jelenség, de a szakirodalom ezt a személyiség különböző dimenzióiban értelmezi: egyszerre vagyunk férfiak, nők, apák, anyák, katolikusok, reformátusok, magyarok, szlovákok, cigányok stb. Sokkal nehezebb egy dimenzióban két kategóriához is tartozni: normális esetben nem lehet egyszerre férfi és nő az ember; az egyházjog szerint választanunk kell, hogy katolikusok vagyunk-e vagy reformátusok stb. Ál-

Példák a kettős identitásra

lításom az, hogy nemzeti dimenzióban a többes identitás lehetséges, sőt gyakori, és ma már szerencsére elfogadott jelenség.

Mindenféle elméletieskedéssel szemben meggyőzőbbek maguk a tények: a kettős identitású honfitársak sokaságával találkozhatunk naponta. Magyarországra történetesen ez a jellemző. Ez tükröződik például az „ungardeutsch” önelnevezésben is, amely ugyanarra a nyelvi logikára épül, mint a „romungro” cigány szó. E ponton fontos megjegyezni, hogy a három feltételezett identitásforma semmiképpen nem értelmezhető úgy, hogy a kettős kötődés csak a romungrókra jellemző, az etnocentrikus pedig az oláh cigányokra és a beásokra: mindegyik cigány csoportban megfigyelhető az identitásválasztás három fent leírt formája. A kettős identitásban kételkedők további érve az, hogy az egy dimenzióban manifesztálódó két identitás ritkán vagy sohasem lehet azonos súlyú: valamelyik domináns, amelynek következtében átmeneti állapot, „az asszimiláció előszobája”. Példákat lehetne rá felhozni, mint ahogy az ellenkezőjére is. Van arra is példa, hogy a kettős kötődés ellen fellépő radikális kisebbségi politikai mozgalmak segítik elő saját népcsoportjuk asszimilációját, amikor nyomásgyakorlással kényszerítik kettős identitású tagjaikat, hogy döntsék el, melyik csoporthoz tartoznak. Az „akkulturáció” szakirodalmában az „állandósult pluralizmus” kifejezést használják a többes identitásra, és példák sorát írják le különböző kultúrák évszázadokon át tartó együttélésére.

Adottság-e az identitás, vagy befolyásolható?

Az „identitástervezés”, „identitásépítés” szavak használata arra utal, hogy az identitás nem vadon terem a társadalom nagy fáján, hanem természetű gyümölcs. A budapesti „European Roma Rights Centre” gázdzó munkatársai, főként amerikai szakértők is az utóbbi véleményen voltak, amikor konferenciát rendeztek arról, hogy milyen lenne a kívánatos roma identitás Európában. Talán mondani sem kell, hogy nem a cigányoknak hazát adó nemzetekkel kialakítandó kettős identitás felépítését jelölték ki célul, hanem éppen az ezektől való eltávolodás, szembenállás stratégiáját ajánlották. Véleményem szerint ezt elsősorban magukra a romákra és arra a nemzeti közösségre kellene hagyni, amelynek a sorsát — közös sorsukat — nagymértékben meghatározza az, hogy milyen lesz a modern cigány identitás. Nem lenne sem célszerű, sem morális szempontból helyes, ha a magyarok akarnák meghatározni, hogy milyen legyen a jövő cigány identitás, de azt megtehetik, sőt meg is kell tenniük, hogy érdekegyeztetési folyamat keretében keressék és támogassák azt az identitásformát, amelyet mindkét közösség meghatározó része el tud fogadni. Ez természetesen azt is jelenti, hogy bizonyos identitás-elemek elfogadhatatlannak minősülnek, ami az érdekegyeztetési folyamat konfliktusos jellegét jelzi. Ez azonban nem kerülhető ki, legfeljebb az egyenlő mércével mért európai szabályok alkalmazása révén normális mederben tartható.